

SPOŁECZNY CZY EKONOMICZNY CHARAKTER REFORM ROLNYCH W POLSCE W OKRESIE MIĘDZY- I POWOJENNYM

Wojciech Ziętara

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB w Warszawie
Dyrektor instytutu: prof. dr hab. Andrzej Kowalski

Słowa kluczowe: gospodarstwo, reforma rolna, struktura agrarna

Key words: farm, agricultural system reform, farm structure

S y n o p s i s. W opracowaniu omówiono przesłanki, podstawy prawne i zakres reform rolnych przeprowadzonych w Polsce w okresie międzywojennym i po drugiej wojnie światowej. Głównymi celami reform w pierwszym okresie było rozwiązanie problemów społecznych na wsi przez poprawę struktury obszarowej gospodarstw, dzięki zwiększeniu liczby i udziału gospodarstw rodzinnych kosztem gospodarstw wielkoobszarowych. W okresie powojennym przeprowadzono reformy, przyjmując przesłanki ideologiczne. W latach 1919-1938 łącznie rozparcelowano 2654,8 tys. ha gruntów i utworzono 1051 tys. nowych gospodarstw. W latach 1944-1950 zakres reform był większy. W tym czasie rozparcelowano 6070,1 tys. ha gruntów. W okresie międzywojennym przejmowanie ziemi od właścicieli na cele reformy odbywało się z wypłatą odszkodowań, natomiast w okresie po 1944 r. bez odszkodowania. Skutki reform, zwłaszcza w okresie powojennym, okazały się krótkookresowe. Przeprowadzone reformy rolne nie rozwiązały społecznych problemów wsi.

WPROWADZENIE

Sytuacja społeczna i gospodarcza Polski po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. była bardzo trudna, szczególnie w odniesieniu do wsi i rolnictwa. Według pierwszego spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 r. ludność Polski liczyła 27,2 mln mieszkańców, z czego 74% stanowiła ludność wiejska, a 26% miejska [*Mały... 1930*]. Tego typu struktura społeczna ludności była charakterystyczna dla kraju typowo rolniczego z bardzo słabo rozwiniętym przemysłem. W ramach tego spisu dokonano także ewidencji gospodarstw rolniczych. W 1921 r. było ich 3262 tys. Charakterystyczną ich cechą była silna polaryzacja. Udział gospodarstw drobnych o powierzchni ogólnej do 5 ha wynosił 64,6%. W ich użytkowaniu było 14,8% gruntów. Udział gospodarstw o powierzchni powyżej 50 ha wynosił zaledwie 0,9%, a użytkowały one 47,3% powierzchni gruntów [*Mały... 1930*, s. 134]. Tego rodzaju strukturę określić należy jako bardzo niekorzystną, nie tylko ze względów ekonomicznych, ale przede wszystkim społecznych.

Skutkiem niekorzystnej struktury obszarowej była mała powierzchnia gospodarstw. Średnia powierzchnia ogólna gospodarstwa wynosiła 9,3 ha, natomiast powierzchnia użytków rolnych w tym przeciętnym gospodarstwie wynosiła około 4,5 ha (udział użyt-

ków rolnych w powierzchni ogólnej wynosił w 1921 r. 50%) [Roszkowski 1986, s. 131]. Średnia powierzchnia gospodarstwa nie oddaje jednak całej złożoności tego zagadnienia. Na jednym biegunie znajdowała się duża liczba drobnych gospodarstw do 5 ha, o średniej powierzchni 2,1 ha, a na drugim nieduża liczba (0,6%) gospodarstw o powierzchni powyżej 100 ha ze średnią powierzchnią 718 ha.

Inną cechą polskiego rolnictwa było znaczne zróżnicowanie regionalne. Pod względem struktury obszarowej gospodarstw i użytkowania ziemi do wartości średnich były zbliżone dane liczbowe w centralnych i wschodnich województwach. Zdecydowanie niekorzystna struktura gospodarstw występowała w rejonie południowych województw, w których udział gospodarstw do 5 ha wynosił 87%, natomiast ich udział w użytkowaniu ziemi wynosił zaledwie 33,1%. Z kolei sytuacja w rejonie zachodnim była bardziej korzystna. Znaczny był udział w tym rejonie gospodarstw o powierzchni 10-50 ha: wynosił 25,4%, a ich udział w użytkowaniu ziemi 30,6%. Pod względem struktury obszarowej gospodarstw rejon ten był zbliżony do sytuacji, która występowała w tym czasie w Niemczech [Mieszczankowski 1960, s. 147-148].

Niekorzystna struktura agrarna i permanentne problemy społeczne na polskiej wsi wymagały szukanie sposobów ich rozwiązania. Zmiany proponowano zarówno po I, jak i po II wojnie światowej w reformach rolnych. Stąd istotne wydaje się przedstawienie zakresu i skutków reform rolnych przeprowadzonych w Polsce w okresie między- i powojennym, włącznie z czasami współczesnymi. Po zmianie systemu politycznego w 1989 r. wystąpiła konieczność przekształceń własnościowych w sektorze rolnictwa państwowego. Charakter tych przekształceń można uznać za dalszy ciąg reform rolnych.

PRZESŁANKI PLANOWANYCH REFORM ROLNYCH W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Zdaniem Juliusza Poniatowskiego [2004, s. 13], twórcy i realizatora reformy rolnej, jej podstawę stanowiły następujące przesłanki i założenia:

- konieczność możliwie pełnego zatrudnienia wszystkich zdolnych do pracy; wobec ograniczonych możliwości tworzenia nowych miejsc pracy w przemyśle, liczone na wzrost zatrudnienia w rolnictwie przez jego intensyfikację, głównie pracochłonną;
- uznano, że drobne gospodarstwa rodzinne stanowią najbardziej produktywną formę gospodarstw w przeciętnych warunkach europejskich;
- uznano również, że ta forma gospodarstw zapewnia jednocześnie najbardziej skuteczną kapitalizację pracy, która pozwala na wzrost majątku gospodarstwa, przy niskim zaangażowaniu kapitału, dzięki pracy własnej.

Przyjęcie gospodarstw rodzinnych jako podstawowej formy prawnej i organizacyjnej w rolnictwie wynikało z przekonania o wyższej produktywności tych gospodarstw od gospodarstw folwarcznych. Znamienna w tej kwestii była opinia Władysława Grabskiego [1930, s. 14], który pisał: *A w ogóle wszystkie możliwe przewagi większej własności nikną i schodzą na drugi plan wobec jednej zasadniczej przewagi drobnego rolnika nad większym, jest on lepiej żyty ze swym gospodarstwem. Nigdzie nie ma i być nie może tak wysokiego stopnia symbiozy człowieka z warsztatem pracy, jak w gospodarstwie rolnym typu włościańskiego. Tłumaczy to, że ma ono wyraźną przewagę nad gospodarstwem większym w większości upraw i płodów rolnych.* Pogląd ten W. Grabski uzasadnia następująco: *Jest to wynik potęgi ekonomicznej, jaką stanowi praca na własnym gruncie całej rodziny włościańskiej w porównaniu z pracą najemną, oraz wynika z tego, że tylko*

drobna gospodarka rolna jest w stanie stworzyć tak silną symbiozę rolnika z przyrodą, że wytwarza ona znaczne korzyści ekonomiczne dla drobnej rodzinnej gospodarki rolnej w porównaniu z większą [Grabski 1936, s. 15].

Podane przesłanki miały charakter społeczno-ekonomiczny. Przeciwnicy reform wskazywali na ich ujemne skutki ekonomiczne. W. Grabski, podejmując polemikę z tymi poglądami, stwierdził: *Wprost przeciwnie, proces parcelacji uważam za konieczność przede wszystkim społeczną, w imię tego by powiększyć liczbę rodzin mających niezależny byt na ziemi. Niektórzy przyjmują tę konieczność ze stanowiska społecznego, a nie uważają jej za ekonomicznie dla kraju korzystną. Zadaniem moim było wykazać, iż są oni w błędzie* [Grabski 1936, s. 19].

Można więc przyjąć, że podstawowymi przesłankami reform rolnych po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. były przesłanki społeczne i ekonomiczne.

KIERUNKI REFORM ROLNYCH W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Pierwsze kierunki planowanych reform rolnych zostały określone w uchwale Sejmu Ustawodawczego z 19 lipca 1919 r. Wskazywała ona źródła pochodzenia ziemi na cele reform oraz warunki nabywania ziemi w ramach parcelacji. Określała także górną granicę powierzchni gospodarstw, która nie powinna przekraczać 14,56 ha, a także pierwszeństwo w nabywaniu ziemi, które przyznano służbie folwarcznej, drobnym rolnikom, żołnierzom armii polskiej oraz bezrobotnym.

Konsekwencją uchwały sejmowej było przyjęcie przez Sejm *Ustawy z 15 lipca 1920 roku o wykonaniu reformy rolnej* [Dz.U. 1920.70.426]. Ustawa ta jednak nie odegrała poważniejszej roli. Okazała się sprzeczna z artykułem 99 konstytucji marcowej z 1920 roku¹. Została zmieniona w 1925 r. i przyjęta przez Sejm jako *Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reformy rolnej* [Dz.U. 1926.1.1]. Projekt reformy przygotował W. Grabski. Stanowiła ona ostateczną podstawę przeprowadzonych reform w okresie międzywojennym. Zgodnie z art. 1 tej ustawy, ustrój rolny Rzeczypospolitej Polskiej powinien być oparty na silnych i zdrowych gospodarstwach, zdolnych do wysokiej produkcji o różnej wielkości, stanowiących prywatną własność ich posiadaczy. Cel ten powinien być osiągnięty przez tworzenie nowych samodzielnych gospodarstw, powiększanie istniejących drobnych gospodarstw do rozmiarów gospodarstw pełnorolnych, tworzenie gospodarstw o mniejszej powierzchni dla produkcji ogrodniczej i tworzenie ogrodów działkowych dla ludności w pobliżu miast i ośrodków przemysłowych oraz zabezpieczenie odpowiednich terenów dla szkół rolniczych i na cele reformy.

Podstawą realizacji wskazanych wyżej celów reformy powinna być ziemia stanowiąca własność: Skarbu Państwa, majątków tzw. „martwej ręki” (po porozumieniu ze Stolicą Apostolską, ratyfikowanym w ustawie z dnia 23 kwietnia 1925 r.), innych kościołów i wyznań po zasięgnięciu opinii ich prawnych reprezentacji, innych instytucji publicznych z wyjątkiem samorządowych, a w szczególności fundacji znajdujących się pod zarządem państwa bądź pod innym zarządem, z wyjątkiem utworzonych przed 1795 r., przy równoczesnym zabezpieczeniu celu fundacji oraz innych podmiotów, gdy powierzchnia gruntów przekraczała wielkości graniczne.

¹ Wątpliwość budził zapis, według którego w przypadku przymusowego wykupu ziemi na cele parcelacji właściciel otrzymywałby 50% ceny rynkowej gruntów.

Reformą nie zostały objęte nieruchomości rolne o powierzchni do 60 ha użytków rolnych położone w okręgach przemysłowych i podmiejskich, a na pozostałych terenach do 180 ha użytków rolnych. W ówczesnych województwach wschodnich (obejmujących Wołyń i Podlasie) granicę tę przesunięto do 300 ha. Do podanych norm obszarowych nie wliczało się sadów, dróg i terenów zabudowanych oraz terenów leśnych o powierzchni do 30 ha i do 50 ha (ówczesne woj. wschodnie), stawów rybnych do 3 ha i innych wód do 20 ha. Z obowiązku parcelacyjnego wyłączono także grunty o szczególnym znaczeniu dla kultury rolnej, a więc gospodarstwa prowadzące produkcję nasienną, hodowlaną oraz gospodarstwa o wysokiej produkcji. Gospodarstwa posiadające gorzelnie (przed 1.01.1925 r.) mogły mieć powierzchnię do 350 ha, a gospodarstwa prowadzące intensywną uprawę buraków cukrowych na potrzeby cukrowni do 700 ha. Ogólna suma wyłączeń nie mogła przekraczać jednak 550 tys. ha w skali całego kraju.

Minister Reform Rolnych został upoważniony do prowadzenia obrotu ziemią na cele parcelacyjne (wykup, zamiana, przyjmowanie darowizn). W ustawie określono, że rocznie powinno być rozparcelowane 200 tys. ha gruntów rolnych. Grunty nierozparcelowane w danym roku powinny być rozparcelowane w roku następnym poza kontyngentem przewidzianym na dany rok. Plan parcelacyjny na dany rok powinien być zatwierdzony (na wniosek Ministra Reform Rolnych) przez Radę Ministrów do 10 stycznia danego roku i ogłoszony do 31 stycznia w „Dzienniku Ustaw”. Do przeprowadzenia reformy rolnej upoważnione zostały okręgowe urzędy ziemskie oraz Państwowy Bank Rolny. Administracja gruntów przejętych na cele parcelacji przez te instytucje nie powinna trwać dłużej niż jeden rok.

ZASADY WYKUPU ZIEMI NA CELE PARCELACYJNE I SPOSÓB PRZEPROWADZENIA REFORMY ROLNEJ

Realizacją wykupu ziemi na cele parcelacyjne zajmowały się powiatowe i okręgowe urzędy ziemskie. Właściciel miał prawo wskazania, które grunty pragnie zatrzymać w ramach przysługującego mu limitu obszarowego. Wszystkie formalności związane z przejęciem gruntów na cele parcelacyjne powinny być załatwione w ciągu 1 roku.

Bardzo trudnym zagadnieniem była wycena poszczególnych użytków rolnych i składników majątkowych na cele parcelacyjne. Przy wycenie gruntów zalecano posilkowanie się normami szacunkowymi, które zostały przyjęte przez Ministra Skarbu 15.01.1926 r. [Fiutowski 1993]. Szacunek był dokonywany w „złoty w złocie”, a wartość złotego określano wówczas na 9/31 grama czystego złota [*Ustawa z dnia 1 lipca 1925 roku*, Dz.U.R.P. nr 76, poz. 534]².

Zgodnie z ustawą parcelację, oprócz urzędów ziemskich, Państwowego Banku Rolnego oraz instytucji upoważnionych do parcelacji, mogli także przeprowadzać właściciele dóbr parcelowanych. Projekt parcelacji zamierzonej przez właściciela musiał być zatwierdzony przez urząd ziemski. Urzędy te stosowały także nadzór nad każdym stadium prac parcelacyjnych. Osoby nabywające ziemię w ramach parcelacji mogły korzystać z pomocy finansowej, która była zróżnicowana. W najszerszym zakresie z tej pomocy mogli korzystać bezrolni nabywcy.

W przypadku parcelacji przeprowadzonej przez urzędy ziemskie i Państwowy Bank Rolny, z wyjątkiem gruntów zakupionych przez Bank Rolny z wolnej ręki, nabywanie gruntów odbywało się na następujących warunkach: bezrolni nabywcy byli zobowiązani

² Szczegółowe zasady wyceny gruntów na cele parcelacji zostały opisane w artykule [Ziętara 2005].

do wpłaty 5% należnej sumy w momencie podpisywania umowy, właściciele drobnych gospodarstw 10% należnej sumy, właściciele samodzielnych gospodarstw i nabywcy ośrodków gospodarczych 25% należnej sumy. Pozostałe należne sumy za nabywane grunty były kredytowane kredytem długoterminowym na okres 41 lat nabywcom z grupy bezrolnych i drobnych rolników lub na ich żądanie na czas krótszy. Właściciele samodzielnych gospodarstw mogli otrzymać kredyt na 20 lat, a nabywcy ośrodków mieli prawo do kredytu 5-letniego. Oprocentowanie kredytów długoterminowych nie przekraczało 6% w skali roku. Uboższym nabywcom gruntów w ramach parcelacji Minister Reform Rolnych mógł udzielać kredytów z Funduszu Zapomóg i Kredytu Ulgowego.

Z tego rodzaju kredytu mogli korzystać także właściciele drobnych gospodarstw, którzy przenosili się w inne rejony, pracownicy folwarczni i inwalidzi wojenni. Spłata tych kredytów odbywała się po 5 latach od nabycia gruntów. Fundusz Zapomóg i Kredytu Ulgowego był tworzony z następujących źródeł: corocznie z części pochodzącej z budżetu Ministerstwa Reform Rolnych, z części zysków Państwowego Banku Rolnego przeznaczanych na ten cel zgodnie z przepisami Statutu Banku, z zysków osiągniętych z parcelacji przeprowadzonej przez urzędy ziemskie, ze środków powstałych z likwidacji funduszy specjalnych. Dysponowanie tym funduszem zostało określone przez Ministra Reform Rolnych. Zabezpieczenie udzielanych kredytów stanowiły wpisy do ksiąg hipotecznych. Były one zwalniane od wszelkich opłat skarbowych i samorządowych. Opłaty skarbowe z tytułu przeniesienia własności na rzecz nabywców ziemi w ramach parcelacji były obniżane do 25% poziomu opłat stosowanych przy sprzedaży ziemi w normalnym obrocie.

ZAKRES I EFEKTY REFORMY ROLNEJ PRZEPROWADZONEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Parcelacja w okresie międzywojennym rozpoczęła się już w 1919 r. i kontynuowana była do rozpoczęcia II wojny światowej. Dane liczbowe charakteryzujące zakres parcelacji ogółem przedstawiono w tabeli 1. Obejmowały one parcelację urzędową i tak zwaną prywatną. Tempo parcelacji było zmienne. W dwudziestoleciu 1919-1938 wystąpiły dwa okresy silniejszego tempa parcelacji. Pierwszy okres to lata 1921-1923, w których rozparcelowano łącznie 636,3 tys. ha (24%). Były to lata wielkiej inflacji. Drugi okres intensywnej parcelacji (lata 1926-1928) to lata korzystnej koniunktury, w których rozparcelowano łącznie 682,5 tys. ha (25,7%). W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego obejmującego lata 1931-1935 nastąpiło załamanie akcji parcelacyjnej z uwagi na brak środków finansowych na wsi. Spadały także ceny ziemi.

Oprócz parcelacji państwowej występowała także parcelacja prywatna, przeprowadzona przez właścicieli pod nadzorem urzędów ziemskich. Odpowiednie liczby podano w tabeli 2.

Z ogólnej rozparcelowanej powierzchni 95,1% zakupili rolnicy, natomiast pozostałe 4,9% inni nabywcy. Na parcelację prywatną w całym okresie przypadło 70,2%. Rozmiary parcelacji urzędowej w stosunku do parcelacji prywatnej wykazywały w analizowanym okresie tendencję spadkową. Udział parcelacji rządowej w całkowitej powierzchni rozparcelowanych gruntów wynosił w pierwszym okresie (1918-1921) 43%, w drugim okresie (1922-1931) 31,4% i 20,1% w latach 1932-1938. W pierwszych latach niepodległości warunki ekonomiczne i polityczne nie sprzyjały parcelacji. Dlatego właściciele gruntów wstrzymywali się z ich sprzedażą.

Tabela 1. Zakres parcelacji w Polsce w latach 1919-1938

Lata	Powierzchnia rozparcelowana	
	[tys. ha]	%
1919	11,8	0,4
1920	54,3	2,0
1921	180,4	6,8
1922	254,2	9,6
1923	201,7	7,6
1924	118,3	4,5
1925	128,3	4,8
1926	209,8	7,9
1927	245,1	9,2
1928	227,6	8,6
1929	164,5	6,2
1930	130,8	4,9
1391	105,3	4,0
1932	74,1	2,8
1933	83,5	3,1
1934	56,5	2,1
1935	79,8	3,0
1936	96,5	3,6
1937	113,1	4,3
1938	119,2	4,6
Razem	2654,8	100,0

Źródło: [Mały rocznik statystyczny RP 1934, s. 70].

niem i na Śląsku. Przyrost liczby gospodarstw z tytułu parcelacji wynosił 141,3 tys., co stanowiło zaledwie 13,4% ogólnej liczby nowo powstałych gospodarstw. Pod względem liczbowym najwięcej gospodarstw po podziale parcelacyjnym powstało w ówczesnych województwach centralnych, wschodnich i południowych. Natomiast największy udział

Powstaje pytanie, czy i w jakim stopniu reforma wpłynęła na zmianę struktury obszarowej gospodarstw. Odpowiednie liczby podano w tabeli 3. W analizowanym okresie liczba gospodarstw do 5 ha zwiększyła się o 35,1%, natomiast powierzchnia gruntów znajdująca się w użytkowaniu tych gospodarstw o 22,9%. Największy przyrost powierzchni nastąpił w grupie gospodarstw do 2 ha, wyniósł 25%. W grupie gospodarstw 20-50 ha przyrost wyniósł 0,7%. Podobna tendencja wystąpiła w przyroście liczby gospodarstw: największy przyrost 36,4% nastąpił w grupie najmniejszych gospodarstw (do 2 ha), natomiast najmniejszy w grupie największych gospodarstw, gdzie wyniósł 8,6%.

Efektom różnego stopnia przyrostu powierzchni i liczby gospodarstw był spadek przeciętnej powierzchni gospodarstwa w analizowanych latach (tab. 3.). Całkowity przyrost liczby gospodarstw do 50 ha wyniósł 1044 tys., czyli 30,1%. Struktura tego przyrostu była zróżnicowana. Największy przyrost liczby gospodarstw, aż o ponad 1/3, wystąpił w grupie gospodarstw do 5 ha. Był on wynikiem podziałów gospodarstw spowodowanych niemożnością odpływu ludności rolniczej do pracy poza rolnictwem. Wpłynął na to także przyrost liczby ludności rolniczej. W latach 1921-1938 wyniósł on 3346,2 tys. osób, co stanowiło 18,5%. Przyrost liczby gospodarstw był zróżnicowany terytorialnie. Największy przyrost liczby gospodarstw wystąpił w ówczesnych województwach centralnych, wschodnich i południowych. Najmniejszy w zachod-

Tabela 2. Parcelacja prywatna i urzędowa w latach 1918-1938

Wyszczególnienie	Powierzchnia rozparcelowana [tys. ha]			
	1918-1921	1922-1931	1932-1938	łącznie
Rozparcelowano ogółem, z tego:	246,5	1785,6	622,7	2654,8
– wśród rolników	246,5	1692,2	587,1	2525,8
– innych użytkowników ^a	-	93,4	35,6	129,0
Z rozparcelowanej powierzchni przypadało na:				
– parcelację prywatną	140,4	1225,3	497,7	1863,4
– parcelację urzędową	106,1	560,3	125,0	791,4

^a parcele letniskowe, budowlane itp.

Źródło: [Mieszczankowski 1983, s. 77].

Tabela 3. Struktura obszarowa gospodarstw o mniejszej powierzchni (do 50 ha) w latach 1921-1938

Grupy obszarowe gospodarstw [ha]	Wielkości w roku			przyrost 1938-1921	Struktura przyrostu [%]
	1921	1931	1938		
Liczba gospodarstw w tys.					
0-2	1 013,4	1 261,6	1 382,4	369,0	35,3
2-5	1 138,5	1 398,1	1 526,0	387,5	37,2
5-10	861,1	1 006,5	1 072,9	211,8	20,3
10-20	360,0	404,5	428,2	68,2	6,5
20-50	87,6	92,3	95,1	7,5	0,7
Razem	3 460,6	4 163,0	4 504,6	1 044	100,0
Rok 1921=100	100	120,3	130,1	x	x
Powierzchnia ogólna gospodarstw [tys. ha]					
0-2	1 060,7	1 955,7	1 325,8	265,1	8,7
2-5	4 248,3	4 944,3	5 201,0	952,7	31,5
5-10	6 362,6	7 341,2	7 593,8	1 231,2	40,6
10-20	5 201,7	5 629,5	5 767,4	565,7	18,6
20-50	2 611,1	2 646,3	2 630,4	19,3	0,6
Razem	19 484,4	22 517,0	22 518,4	3 034,0	100,0
Rok 1921 = 100	100	115,5	115,6	x	x
Przeciętna wielkość gospodarstwa w ha powierzchni					
– ogólnej	5,7	5,2	5,0	-0,7	
– UR	2,9	2,4	2,2	-0,7	

Źródło: [Mieszczankowski 1983, s. 77].

gospodarstw powstałych jako efekt parcelacji w stosunku do wszystkich pozostałych gospodarstw wystąpił w województwach zachodnich, głównie pomorskim i poznańskim.

Oceniając zakres reform rolnych w okresie międzywojennym, stwierdzić należy, że był on niewielki. Nie przyczynił się do wzrostu liczby i udziału samodzielnych gospodarstw zdolnych do rozwoju. Powierzchnia takiego gospodarstwa według badań Konstantego Czerniewskiego [1936, s. 148-149] wynosiła od 5 do 10 ha UR w zależności od regionu kraju. Powierzchnia ta bardzo różni się od podanych średnich powierzchni gospodarstw, nieprzekraczających 3 ha UR. Przyczyną takiego stanu był niski poziom gospodarczego rozwoju kraju, który uniemożliwiał przechodzenie nadwyżek ludności rolniczej do działalności pozarolniczej.

ZAŁOŻENIA I ZAKRES REFORM ROLNYCH W OKRESIE POWOJENNYM

Podstawowymi aktami prawnymi, które regulowały zakres reform rolnych w okresie powojennym, były *Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej* [Dz.U. 1944.4.17] i *Dekret z 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska* [Dz.U. 1946.49.279]. Na mocy dekretu z 6.09.1944 r. utworzony został Państwowy

Fundusz Ziemi (PFZ), który miał stanowić zasób ziemi na cele reformy. W jego skład na mocy dekretu weszły następujące grunty:

- stanowiące własność Skarbu Państwa oraz będące własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej i obywateli polskich narodowości niemieckiej,
- będące własnością osób skazanych prawomocnie za zdradę stanu bądź pomoc udzielaną okupantowi,
- przejęte przez państwo z jakichkolwiek innych prawnie uzasadnionych przyczyn,
- stanowiące własność lub współwłasność (osób fizycznych lub prawnych), jeśli ich rozmiar łączny przekraczał 50 ha UR, a na terenie ówczesnych województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego – 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od udziału powierzchni UR.

Przejęcie ziemi na cele reformy rolnej odbyło się bez odszkodowania. W dekrete z 6.09.1946 r. nie rozstrzygnięto sytuacji prawnej nieruchomości ziemskich należących do Kościoła katolickiego i związków religijnych innych wyznań. Dobra te zostały przejęte przez państwo w 1950 r.

Do otrzymania ziemi z reformy rolnej zostali uprawnieni robotnicy rolni, bezrolna ludność wiejska, rolnicy małorolni, a od października 1944 r. także rolnicy średniorolni mający liczne rodziny (powyżej 7 osób). Powierzchnia nowo utworzonych lub powiększonych gospodarstw miała być uzależniona od jakości gleb, miejscowego zapotrzebowania na ziemię i wielkości jej zasobów w określonym rejonie.

W 1944 r. przestrzegano zasady, aby nowo utworzone gospodarstwa nie były większe niż 5 ha. W 1945 r. na tych terenach, gdzie występowały większe zasoby ziemi, liczbę tę podwyższono do 7-8 ha.

Odmienne zasady obowiązywały na terenach ziem odzyskanych położonych w północnej i zachodniej części kraju, gdzie reforma rolna była realizowana na podstawie dekretu z 6.09.1946 r. Na tych terenach można było tworzyć gospodarstwa o powierzchni 7-15 ha, a gospodarstwa o charakterze hodowlanym mogły być powiększane do 20 ha, a nawet wyjątkowo do 30 ha.

W okresie międzywojennym głównymi czynnikami reform rolnych były przesłanki społeczne i ekonomiczne. Natomiast w okresie powojennym dominowały przesłanki polityczne, zwłaszcza w świetle późniejszych działań, gdy po 1948 r. rozpoczęto realizację programu kolektywizacji gospodarstw rolnych z naruszeniem zasady dobrowolności.

Cenę ziemi i warunki jej nabywania w ramach reformy określono w dekrete z 6.09.1944 r. Została ona wyrażona w równowartości dt żyta za 1 ha. Za grunty średniej jakości (klasy III) przyjmowano równowartość 15 dt/ha, natomiast za 1 ha klasy I – 23 dt. Były to ceny bardzo niskie, nieprzekraczające wartości jednorocznego zbioru żyta z 1 ha. Ponadto były zdecydowanie niższe niż przyjmowane do wyceny w okresie międzywojennym.

Wielkość pierwszej raty wynosiła 10% ustalonej wartości. Dopuszczono możliwość jej odroczenia do 3 lat. Pozostałe spłaty mogły być rozłożone na raty. Okres spłaty dla rolników mało- i średniorolnych, którzy powiększyli gospodarstwa w ramach reformy rolnej wynosił 10 lat, natomiast dla osób bezrolnych 20 lat.

Stosunek ludności rolniczej do reformy rolnej był zróżnicowany. Pracownicy najemni z gospodarstw wielkoobszarowych położonych na terenie ówczesnych województw pomorskiego i poznańskiego niechętnie przyjmowali ziemię z reformy. Postawa ta z jednej strony była rezultatem braku tradycji samodzielnej pracy na własny rachunek, a z drugiej strony braku środków na tworzenie gospodarstw od podstaw. Ludzie ci oprócz ziemi otrzymywali (odpłatnie) także prawo użytkowania części budynków w zabudowaniach

Tabela 4. Gospodarstwa nowo utworzone i powiększone w wyniku reformy rolnej i osadnictwa w latach 1944-1950 w ujęciu przestrzennym (podział administracyjny województw z 1950 r.)

Województwo	Liczba gospodarstw, które otrzymały parcele [tys.]			Rozdzielony obszar [tys. ha]			Przeciętny obszar działki [ha]	
	nowo- utworzone	powięk- szone	łącznie	nowo- utworzone	powięk- szone	łącznie	nowo- utworzone	powięk- szone
warszawskie	34,3	37,0	71,3	168,3	93,2	261,5	4,9	2,5
bydgoskie	56,1	9,3	65,4	418,5	33,8	452,3	7,5	3,6
poznańskie	67,1	17,0	84,1	531,5	65,7	597,2	7,9	3,9
łódzkie	23,4	27,4	50,8	111,8	61,1	172,9	4,8	2,2
kieleckie	17,6	36,7	54,3	44,6	48,1	92,7	2,5	1,3
lubelskie	77,2	40,7	117,9	350,7	70,6	421,3	4,5	1,7
białostockie	15,5	11,9	27,4	138,8	30,5	169,3	9,0	2,6
olsztyńskie	63,8	0,3	64,1	612,6	1,5	614,1	9,6	0,5
gdańskie	33,3	1,0	34,3	260,7	3,4	264,1	7,8	3,4
koszalińskie	62,0	-	62,0	640,3	-	640,3	10,3	-
szczecińskie	44,3	-	44,3	373,5	-	373,5	8,4	-
zielonogórskie	68,5	-	68,5	499,8	-	499,8	7,3	-
wrocławskie	144,5	-	144,5	951,9	-	951,9	6,6	-
opolskie	47,7	-	47,7	286,2	-	286,2	6,0	-
katowickie	9,4	6,3	15,7	29,7	10,2	39,9	3,2	1,6
krakowskie	13,9	28,6	42,5	35,9	31,7	67,6	2,6	1,1
rzeszowskie	35,4	38,2	73,6	121,2	44,3	165,5	3,4	1,2
Ogółem, w tym ziemie:	814,0	254,4	1068,4	5576,0	494,1	6070,1	6,9	1,93
- dawne	347,1	254,4	601,5	1890,3	494,1	2384,4	5,4	1,93
- odzyskane ^a	466,9	-	466,9	3685,7	-	3685,7	7,9	-

^a ziemie odzyskane wyszczególnione w tab. 4. obejmują województwa: olsztyńskie, gdańskie, koszalińskie, szczecińskie, zielonogórskie, wrocławskie i opolskie. Nie odpowiada to ściśle stanowi faktycznemu, jednakże błąd nie przekracza 2-2,5%.

Źródło: [Rocznik statystyczny 1959, s. 184].

folwarcznych. W ramach reform rolnych wprowadzono także osadnictwo na ziemiach odzyskanych. Proces ten trwał praktycznie do 1950 r. Rezultaty reform w okresie powojennym przedstawiono w tabeli 4.

Ogółem w wyniku reformy rolnej w okresie powojennym (do 1950 r.) wraz z osadnictwem na ziemiach północnych i zachodnich rolnicy otrzymali 6070,1 tys. ha, z tego na ziemiach dawnych 2384,4 tys. ha (39,3%), a na ziemiach odzyskanych 3685,7 tys. ha (60,7%). Z ogólnej rozparcelowanej powierzchni 6070,1 tys. ha, aż 5576,0 tys. ha (91,8%) przeznaczono na gospodarstwa nowo utworzone, a 494,1 tys. ha (8,2%) na powiększenie istniejących gospodarstw. Największy zakres parcelacji i osadnictwa nastąpił na ziemiach północnych i zachodnich. Na tych terenach przeważało jednak osadnictwo. Natomiast na terenach województw bydgoskiego i poznańskiego, gdzie zakres reformy był również szeroki, zdecydowanie przeważała parcelacja majątków wielkoobszarowych. Łącznie w tym okresie ziemię otrzymało 1068,4 tys. gospodarstw, z tego 814 tys. (76,2%) były to nowe gospodarstwa, a 254,4 tys. (23,8%) gospodarstwa, które powiększyły powierzchnię.

Powierzchnia gospodarstw nowo utworzonych wynosiła średnio 6,9 ha, występowało jednak duże zróżnicowanie: od 2,5 ha w województwie kieleckim do 10,3 ha w województwie koszański.

Istotne jest określenie wpływu reformy rolnej przeprowadzonej w okresie powojennym na zmianę struktury obszarowej gospodarstw w stosunku do stanu w 1939 r. Analizę tych zmian przeprowadzono z podziałem na ziemie dawne i odzyskane. W tabeli 5. podano liczby charakteryzujące zakres zmian w strukturze obszarowej gospodarstw w 1950 r. w stosunku do 1939 r. na ziemiach dawnych.

Tabela 5. Zmiany struktury obszarowej gospodarstw na ziemiach dawnych i odzyskanych w latach 1939-1950

Grupy obszarowe gospodarstw [ha]	Liczba gospodarstw [tys.] w roku		Udział gospodarstw [%] w roku		Zmiana liczby gospodarstw [%] 1939 = 100
	1939	1950	1939	1950	
Ziemie dawne					
0-2	783,1	683,0	31,3	26,1	87,2
2-5	781,5	902,0	31,2	34,5	115,4
5-10	617,1	746,9	24,7	28,6	121,0
10-20	262,1	249,0	10,5	9,5	95,0
20-50	57,5	34,1	2,3	1,3	59,3
Razem	2501,3	2615,0	100,0	100,0	104,6
Ziemie odzyskane					
0-2	112,9	99,3	23,6	19,3	88,0
2-5	89,1	89,8	18,7	17,4	100,8
5-10	104,7	229,7	22,0	44,7	219,4
10-20	101,7	90,0	21,3	17,5	88,5
20-50	67,4	5,7	14,4	1,1	8,4
Razem	475,8	514,5	100,0	100,0	108,1

Źródło: [Góra 1969, s. 166-168].

Na podstawie liczb przedstawionych w tabeli 5. można stwierdzić, że zakres zmian spowodowanych reformą rolną na ziemiach dawnych był ograniczony. Liczba gospodarstw ogółem wzrosła o 4,6%. Istotniejszy przyrost liczby gospodarstw nastąpił w grupach obszarowych 2-5 i 5-10 ha. Wyniósł on odpowiednio 15,4 i 21,0%. Wystąpił też spadek liczby i udziału gospodarstw do 2 ha i powyżej 20 ha.

Liczba gospodarstw na ziemiach odzyskanych ogółem wzrosła o 8,1%. Zmniejszeniu uległa zaś liczba gospodarstw do 2 ha i z grup 10-20 ha – średnio o 12%. Radykalnemu obniżeniu uległa liczba gospodarstw z przedziału 20-50 ha, aż o 91,6%, przy zdecydowanym wzroście liczby gospodarstw z przedziału 5-10 ha (o 119,4%). Zmiany w liczebności gospodarstw znalazły odbicie w strukturze obszarowej. O ile w 1939 r. udział poszczególnych grup był zbliżony i wynosił około 21% (poza grupą 20-50 ha, której udział wynosił 14,4%), o tyle w 1950 r. wystąpiło istotne zróżnicowanie struktury obszarowej. Dominująca stała się grupa 5-10 ha, której udział wzrósł do 44,7% (z 22,0%), a zdecydowanie spadł udział grupy największych gospodarstw z 14,4 do 1,1%. Biorąc pod uwagę cały kraj, stwierdzić trzeba, że liczba gospodarstw wzrosła o 5,1% (z 2977,1 tys. w 1939 r. do 3129,5 tys. w 1950 r.). Zmniejszeniu uległa zarówno liczba, jak i udział gospodarstw powyżej 20 ha.

Natomiast zwiększyły się liczba i udział gospodarstw z przedziału 5-10 ha. W 1950 r. średnia powierzchnia gospodarstwa wynosiła 5,7 ha. Bardziej istotne zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw wystąpiły na ziemiach odzyskanych.

ZMIANY W STRUKTURZE UŻYTKOWANIA ZIEMI W POLSCE W OKRESIE POWOJENNYM

Dekret z 6.09.1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej stanowił podstawę tworzenia państwowych gospodarstw rolnych. W 1946 r. w użytkowaniu tych gospodarstw znajdowało się 1392,9 ha użytków rolnych, co stanowiło 6,8% całkowitej powierzchni użytków rolnych w Polsce. W kolejnych latach ich udział stopniowo wzrastał. Liczby charakteryzujące udział poszczególnych form społeczno-gospodarczych w użytkowaniu ziemi przedstawiono w tabeli 6. W tym okresie w rolnictwie występowały trzy formy gospodarstw rolnych: państwowe, spółdzielcze i prywatne.

Tabela 6. Udział sektorów w użytkowaniu ziemi według stanu w czerwcu w latach 1946-2010

Lata	Powierzchnia UR [tys. ha]	Udział sektorów [%]		
		gospodarstwa państwowe	spółdzielnie produkcyjne	gospodarstwa indywidualne ^a
1946	20 440,2	6,8	-	93,2
1950	20 440,2	9,6	0,8	89,6
1955	20 402,8	13,5	9,2	77,3
1970	19 543,0	17,2	1,8	81,0
1980	18 847,0	19,8	5,4	74,8
1990	18 720,0	18,6	4,1	73,3
1995	17 934,0	10,2	2,9	81,6
2000	17 812,0	7,8	2,0	83,9
2002	16 899,0	5,4	1,9	87,9
2010	15 503,0	1,9	1,6	93,6

^a od 1992 r. łącznie z dzierżawcami gruntów państwowych; podana struktura nie sumuje się do 100%; oprócz podanych form występują także jednostki komunalne i mieszane.

Źródło: [Rocznik statystyczny 1946, 1965, 1980, 1994, 2001, 2003, Dzun, Dzun 2013, s. 148-149].

W 1946 r. udział gospodarstw państwowych w użytkowaniu ziemi rolniczej był niewielki. W kolejnych latach sukcesywnie wzrastał, dochodząc do maksymalnego poziomu w 1980 r., kiedy wynosił 19,8%. Takie tempo przyrostu tego sektora w użytkowaniu ziemi było rezultatem realizacji celów politycznych. Po załamaniu się programu kolektywizacji rolnictwa w 1956 r. podjęto działania w kierunku zwiększenia udziału sektora państwowego, realizując program tzw. „pegeeryzacji”. Szczególnie silny przyrost powierzchni gruntów w gospodarstwach państwowych miał miejsce na terenach zachodniej i północnej Polski. Na przykład w 1958 r. udział gospodarstw państwowych w użytkowaniu ziemi w województwie zielonogórskim wynosił 27,7%, a w 1977 r. 54,6%. Odpowiednie liczby dla województwa szczecińskiego wynosiły 40,1% i 65,4%, a dla koszalińskiego 37,1% i 66,5%. Te działania doprowadziły do dużego zróżnicowania terytorialnego udziału gospodarstw państwowych w użytkowaniu ziemi. W 21 województwach (według podziału administracyjnego po reformie w 1976 r.) położonych na terenach północnej i zachodniej

Polski znajdowało się 86% ziemi państwowej, natomiast pozostałe 14% znajdowało się na terenie pozostałych 28 województw południowej i centralnej Polski.

Zmiana systemu politycznego i gospodarczego w Polsce w 1989 r., której skutkiem było wprowadzenie gospodarki rynkowej, ujawniła strukturalne słabości gospodarstw państwowych. Wystąpiła konieczność przekształceń własnościowych w tym sektorze. Dotychczasowe struktury okazały się niewydolne w gospodarce rynkowej. Wśród istotnych przesłanek skłaniających do przekształceń własnościowych w rolnictwie państwowym należy wskazać: aspekty prawne (niejasna rola właściciela państwowego), ekonomiczne i organizacyjne (niska sprawność ekonomiczna i organizacyjna), zagrożenie korupcją i dziką prywatyzacją [Runowski, Ziętara 2002, s. 44-47]. Na początku lat 90. XX wieku zostały stworzone podstawy prawne przekształceń własnościowych dzięki *Ustawie z 19 października 1991 r. o gospodarowaniu nieruchomościami Skarbu Państwa i o zmianie niektórych ustaw* [Dz.U. 1991.107.464]. Działania podjęte w ramach tej ustawy można określić mianem reformy sektora państwowego w rolnictwie. Nie miały one jednak cech typowej reformy rolnej. Nie polegały na przejściu na cele reformy ziemi z prywatnych gospodarstw wielkoobszarowych, gdyż takich w Polsce w tym czasie nie było. Przedmiotem działań była ziemia państwowa, która powinna być przekazana prywatnym użytkownikom. Przekształceniami własnościowymi w tym sektorze zajęła się Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP), obecnie Agencja Nieruchomości Rolnych (ANR). AWRSP przejęła wszystkie składniki majątkowe państwowych gospodarstw rolnych (pgr) i Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ) oraz mienie państwowe użytkowane przez inne podmioty do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (ZWRSP). Ziemię i pozostałe składniki majątku przejęte do ZWRSP, zgodnie z ustawą, AWRSP mogła zagospodarować przez sprzedaż, przekazanie w dzierżawę, w administrowanie, wniesienie do spółki lub przekazanie ziemi Lasom Państwowym w celu zalesienia. Ustawa dopuszczała także odłogowanie gruntów. Nabywcami gruntów i dzierżawcami mogły być osoby fizyczne, spółki osobowe i podmioty z osobowością prawną. Istotnym etapem w procesie przekształceń był program restrukturyzacji pgr, polegający na wyodrębnieniu części mienia do zagospodarowania zgodnie z ustawą. Ziemia mogła być przekazywana (sprzedaż lub dzierżawa) rolnikom indywidualnym w celu powiększenia ich gospodarstw lub w formie jednostek zorganizowanych (gospodarstw) innym podmiotom jako samodzielne jednostki. Nie przyjęto stałych wielkości granicznych (powierzchni gospodarstw), ale przyjęto warunek, aby nowo tworzone jednostki były sprawne pod względem ekonomicznym (zdolne do rozwoju) i organizacyjnym (preferowano formy jednozakładowe). Nabywanie ziemi w drodze sprzedaży odbywało się na warunkach preferencyjnych.

Od początku działalności (1992 r.) do końca 2012 r. ANR przejęła do ZWRSP grunty o powierzchni 4740,5 tys. ha [Raport ... 2014], w tym 3762,1 tys. ha z ppgr (79,3%), 978,4 tys. ha z PFZ i z innych tytułów (20,7%). Według stanu na koniec 2013 r., z przejętych 4,7 mln ha, trwale rozdysponowano 2939,7 tys. ha (62% przejętych gruntów), w tym sprzedano 2336,0 tys. ha (49,3%), nieodpłatnie przekazano 349,2 tys. ha (7,4%), wniesiono aportem do spółek 23,8 tys. ha (0,5%) i zagospodarowano w innych formach 230,7 tys. ha (4,8%). Wśród nabywców dominujący był udział osób fizycznych (99%), które nabyły głównie grunty o powierzchni do 100 ha. Średnia powierzchnia sprzedanej działki w tym przedziale wynosiła 4,8 ha. Nieodpłatnie przekazanie dotyczyło jednostek samorządu terytorialnego, Kościoła, Lasów Państwowych i innych podmiotów.

Drugim kierunkiem zagospodarowania gruntów była ich dzierżawa, która dominowała w pierwszym okresie przekształceń. Sukcesywnie dzierżawcy dokonywali wykupu dzierżawionych gruntów. Na koniec 2013 r. w ZWRSP pozostawało 1632,4 tys. ha gruntów. Sposób zagospodarowania przedstawiono w tabeli 7.

Nowelizacja ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami z 19 października 1991 r. dokonana w 2011 r. [*Ustawa*

z 16.09.2011 o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i o zmianie niektórych ustaw Dz.U. 2011.233.1382] wprowadziła prymat sprzedaży gruntów, praktycznie likwidując dzierżawę gruntów Skarbu Państwa. Jednocześnie ograniczono powierzchnię sprzedaży tych gruntów do 300 ha UR.

Można stwierdzić, że charakter przekształceń własnościowych realizowany po 1989 r. był zdecydowanie odmienny od reform realizowanych po I i II wojnie światowej. W tamtych reformach chodziło o zwiększanie liczby gospodarstw rodzinnych kosztem prywatnych gospodarstw wielkoobszarowych, szczególnie w reformie rolnej realizowanej na podstawie dekretu z 1946 r. W reformach rozpoczętych w latach 90. XX wieku chodzi o przekazanie w różnej formie (sprzedaż, dzierżawa) ziemi państwowej prywatnym użytkownikom. Część ziemi została przekazana rolnikom prowadzącym gospodarstwa rodzinne na ich upelnorolnienie. W ten sposób około 400 tys. gospodarstw zwiększyło powierzchnię gospodarstw o około 4 ha. Druga grupa, która powstała w wyniku przekształceń własnościowych, to tzw. gospodarstwa wielkoobszarowe o powierzchni powyżej 100 ha. Liczba tych gospodarstw szacowana jest na około 7 tys. o średniej powierzchni około 440 ha. W tej grupie w pierwszej fazie przekształceń dominowały spółki tworzone przez pracowników byłych pgr, które przejmowały w dzierżawę całe gospodarstwa. Tym gospodarstwom obecnie utrudnia się prowadzenie działalności w formie dzierżawy, stawiając przed wyborem: wydzielenie 30% dzierżawionych gruntów (mimo podpisanej umowy) do sprzedaży rolnikom indywidualnym i zakup gruntów do 300 ha. W przypadku odmowy, dzierżawca może użytkować dzierżawione grunty o końca trwania umowy, lecz traci prawo do przedłużenia umowy lub zakupu gruntów w drodze pierwszeństwa. Tego typu działania ze strony państwa podważają zaufanie do rozwiązań prawnych, w tym przypadku do prawomocnie zawartych umów dzierżawy. Dzierżawa gruntów jest podstawowym sposobem użytkowania ziemi w krajach Europy Zachodniej i była czynnikiem przemian struktury agrarnej w tych krajach. W Polsce zasięg dzierżawy jest niewielki, czemu sprzyja m.in. deprecjonowanie umów dzierżawy dotyczących gruntów państwowych.

Tabela 7. Sposoby zagospodarowania gruntów ZWRSP na koniec 2013 roku

Sposób zagospodarowania	Powierzchnia [tys. ha]	Udział [%]
Dzierżawa	1180,5	72,4
Wieczyste użytkowanie	52,2	3,1
Trwały zarząd	20,5	1,2
Grunty obce w ZWRSP	58,9	3,7
Inne (np. dożywotnie użytkowanie, użyczenie)	14,2	0,8
Pozostało do rozdysponowania	306,1	18,8

Źródło: [*Raport ... 2014*, s. 10]

WNIOSKI

Przeprowadzona analiza charakteru i zakresu reform rolnych w okresie po I i II wojnie światowej upoważnia do sformułowania następujących wniosków:

1. Celem przeprowadzonych reform rolnych po I wojnie światowej było przede wszystkim rozwiązanie nabrzmiałych problemów społecznych na polskiej wsi. W okresie powojennym głównym celem reformy rolnej, mimo deklarowania celu społecznego, był cel polityczny, co potwierdził realizowany po 1948 r. program kolektywizacji.
2. Odmienny był sposób przeprowadzenia reform. W okresie międzywojennym reformy były przeprowadzane drogą ewolucyjną z respektowaniem prawa własności. Ziemia z gospodarstw wielkoobszarowych na cele reformy była przejmowana z uwzględnieniem odszkodowania, przy pozostawieniu właścicielom zabudowań i pewnej powierzchni. Natomiast w okresie po II wojnie światowej właściciele gospodarstw objętych reformą rolą zostali całkowicie wywłaszczeni, nie tylko bez odszkodowania, ale i bez prawa zamieszkania dotychczasowych właścicieli na terenie danego powiatu. Zostali zatem pozbawieni materialnych podstaw egzystencji.
3. Efekty obydwu reform okazały się połowiczne. Za ich pomocą nie rozwiązano społecznych problemów wsi. Jednym z celów reformy rolnej w okresie międzywojennym było upelnorolnienie części gospodarstw. Natomiast w wyniku reformy rolnej nastąpił spadek średniej powierzchni gospodarstwa z 2,9 ha w 1921 r. do 2,2 ha w 1938 r. w grupie gospodarstw do 50 ha. Ponadto reforma na podstawie dekretu z 1946 r. miała charakter czysto polityczny, szczególnie w świetle późniejszych działań władz – wdrażania od 1948 r. programu kolektywizacji, a po jego załamaniu w 1956 r. od 1970 r. realizacji programu „pegeeryzacji”, mających na celu zwiększenie sektora uspołecznionego, kosztem sektora prywatnego w rolnictwie.
4. Przekształcenia własnościowe w rolnictwie realizowane po 1989 r. można określić mianem racjonalnych. Chodziło w nich o przekazanie ziemi państwowej prywatnym użytkownikom przy zachowaniu zasad racjonalnego gospodarowania umożliwiających właściwe wykorzystanie ziemi i pozostałych zasobów. Z tego względu nie parcelowano gospodarstw państwowych, lecz poddano je restrukturyzacji, wydzielając grunty do sprzedaży lub dzierżawy rolnikom indywidualnym na powiększenie ich gospodarstw i tworząc jednostki zorganizowane w celu wykorzystania istniejących zasobów budowlanych i przekazywania ich w formie dzierżawy, a następnie sprzedaży różnym podmiotom, w tym spółkom stworzonym przez byłych pracowników gospodarstw państwowych.
5. W późniejszych latach, szczególnie od 2011 r., po przyjęciu ustawy z 16 września 2011 r., mimo słownych deklaracji, ograniczano dzierżawę gruntów Skarbu Państwa. Działanie to należy ocenić jako negatywne, gdyż ograniczając dzierżawę gruntów państwowych, deprecjonuje się ten sposób użytkowania gruntów, który jest podstawowym sposobem przemian w strukturze gospodarstw rolnych.

LITERATURA

- Czerniewski Konstanty, 1936: *Obszar gospodarstwa samodzielnego w świetle opinii korespondentów rolnych i innych źródeł*, [w] *Statystyka Rolnicza 1935*, GUS RP, Warszawa.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Dz.U. 1944.4.17.
- Dekret z 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska*, Dz.U. 1946.49.279.

- Dzun Włodzimierz, Dzun Piotr, 2013: *Gospodarstwa osób prawnych*, [w] *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002-2010*, GUS, Warszawa.
- Fiutowski Stanisław, 1993: *Opis i analiza warunków dzierżawy w domenach państwowych na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Maszynopis w Katedrze Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw SGGW, Warszawa.
- Góra Władysław, 1969: *Reforma rolna PKWN*, Książka i Wiedza, Warszawa, s. 166-168.
- Grabski Władysław, 1930: *Wieś i folwark, Drobne i duże gospodarstwa ze stanowiska ekonomicznego*, Warszawa, s. 14.
- Grabski Władysław, 1936: *Parcelacja agrarna wobec, struktury i chwili dziejowej Polski*, [w] *Ekonomista t. IV*, Warszawa, s. 19.
- Mały Rocznik Statystyczny RP*, 1930: Warszawa, s. 4 i 134.
- Mieszczankowski Mieczysław, 1960: *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, PWN, Warszawa.
- Mieszczankowski Mieczysław, 1983: *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Książka i Wiedza, Warszawa, s. 77.
- Poniatowski Juliusz, 2004: *Cele i założenia Reformy Rolnej w dwudziestoleciu Niepodległości*, Fundacja „Rozwój SGGW”, Warszawa, s. 13.
- Raport z działalności Agencji Nieruchomości Rolnych na Zasobie Własności Rolnej Skarbu Państwa w 2012 r.* 2014: Agencja Nieruchomości Rolnych, Warszawa, s. 10.
- Rocznik statystyczny za lata 1946, 1959, 1965, 1980, 1994, 2001, 2003*: GUS, Warszawa.
- Roszkowski Wojciech, 1986: *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918-1939*, SGPiS, Warszawa, s. 131.
- Runowski Henryk, Ziętara Wojciech, 2002: *Stan dotychczasowy i rekomendacje na przyszłość w procesie przekształceń własnościowych*, [w] *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 10 lat doświadczeń*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 44-47.
- Ustawa o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i o zmianie niektórych ustaw z 19.10. 1991 r.*, Dz.U. Nr 107, poz. 464.
- Ustawa z 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej*, Dz.U. 1920.70.426.
- Ustawa z 16.09.2011 o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa i o zmianie niektórych ustaw*, Dz.U. 2011.233.1382.
- Ustawa z dnia 1 lipca 1925 roku*, Dz.U.R.P. nr 76, poz. 534.
- Ustawa z dnia 28.12.1925 roku o wykonaniu reformy rolnej*, Dz.U. RP 1926.1.1.
- Ziętara Wojciech, 2005: *Reformy rolne w Polsce w okresie między i powojenny*, [w] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 146.

Wojciech Ziętara

SOCIAL OR ECONOMIC NATURE OF THE AGRICULTURAL REFORMS IN POLAND
DURING THE INTER- AND POST-WAR

Summary

In the article there was presented some premises, legal basis and scope of the agricultural reforms in Poland between World Wars and after II World War. The main purpose of the agricultural reform was improvement of agricultural area structure, by incensement of share of individual family farms at the cost of the large agricultural farms. During the period 1919-1938 there have been allocated 2 654 800 ha of land. In result of that reform 1 051 000 of new farms was established. In the period 1944-1950 the range of reform was even greater. There were allocated 6070 thousands ha of agricultural land, mainly to the new established farms (92%). Taking over of the agricultural land for the reform purposes, between the World Wars, was made with compensation to the owners but after 1944 the compensation was abolished. Results of the reforms, especially in the post-war period occurred short-lived. In effect those agricultural reforms haven't solved the problems of the rural areas.

Adres do korespondencji
Prof. dr hab. Wojciech Ziętara
Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB
ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa
e-mail: zietara@ierigz.waw.pl

REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE WYKORZYSTANIA POTENCJAŁU PRODUKCYJNEGO W ROLNICTWIE POLSKIM W WARUNKACH WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ

Anna Rzeszutko

Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej w Agrobiznesie
Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu
Kierownik katedry: prof. dr hab. Walenty Poczta

Słowa kluczowe: potencjał produkcyjny, produktywność, rolnictwo, województwo
Key words: potential of production, productivity, agriculture, voivodeship

S y n o p s i s. Głównym celem opracowania jest wskazanie zmian w zakresie stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa w poszczególnych województwach w Polsce w okresie członkostwa w Unii Europejskiej. Stopień wykorzystania potencjału produkcyjnego obliczono jako iloraz rzeczywistej produktywności czynników produkcji, wyznaczonej metodą miernika syntetycznego, do produktywności teoretycznej, otrzymanej w wyniku zastosowania modelu regresji liniowej, w którym jako zmienne, obok produktywności rzeczywistej, wykorzystano również syntetyczny miernik potencjału produkcyjnego. W badaniach wykorzystano dane GUS z powszechnych spisów rolnych, które wyznaczają zakres czasowy badań – lata 2002-2010. Wyniki badań wskazują na utrzymywanie się znacznego zróżnicowania przestrzennego potencjału produkcyjnego rolnictwa i poziomu jego produktywności przy pewnych zmianach w stopniu jego wykorzystania.

WSTĘP

Potencjał produkcyjny rolnictwa stwarza warunki do określonego poziomu wytwarzania, wyrażającego się m.in. wartością produkcji w sektorze [Poczta, Mrówczyńska 2002]. Potencjał ten, określony przez ilość i jakość zasobów czynników produkcji, ich wzajemne relacje oraz poziom produktywności, stanowi o zdolności konkurencyjnej sektora, natomiast jego efektywne wykorzystanie – o jego pozycji konkurencyjnej. Umiejętne wykorzystanie potencjału produkcyjnego w rolnictwie wraz ze zmianami strukturalnymi decyduje zatem o konkurencyjności rolnictwa, zarówno w ujęciu statycznym, jak i dynamicznym, i jest nieodzownym elementem rozwoju sektora rolnego [Niewiadomska 2013, Nosecka i in. 2011, Rzeszutko 2014].

Problematyka wzrostu konkurencyjności w sektorze rolnym w zasadzie na stałe wpisała się w kanon polityki rolnej Unii Europejskiej (UE) i nawet pomimo wzrostu znaczenia działań zmierzających do tzw. „zazielenienia” WPR, wciąż stanowi jeden z głównych celów tej polityki, szczególnie w stosunkowo młodych krajach członkowskich [Rzeszutko 2014]. Warto zaznaczyć, że w sukcesywnie powiększającej się liczbie państw

członkowskich coraz większego znaczenia nabiera konkurencyjność i rozwój w ujęciu regionalnym [Niewiadomska 2013, Murzyn 2013].

Znaczące i wzrastające dysproporcje przestrzenne w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym także w odniesieniu do rolnictwa, prezentowane w licznych opracowaniach naukowych [Poczta, Mrówczyńska 2002, Rzeszutko 2014, *Zróźnicowanie...* 2014] skłaniają do badania problematyki konkurencyjności także w skali regionalnej.

Badanie zmian w poziomie stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego w rolnictwie jako przesłanki konkurencyjności sektora rolnego jest więc sprawą niezwykle ważną i przeprowadzone w ujęciu regionalnym (w artykule pojęcie regionu odnosi się do regionu administracyjnego – województwa) stanowi główny cel niniejszego opracowania.

ZAŁOŻENIA METODYCZNE

Do oceny stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego w pierwszej kolejności posłużono się metodą wyodrębniania typów rozwojowych, których istotą jest konstrukcja syntetycznego miernika [Wysocki 2010]. Miernik taki skonstruowano do pomiaru potencjału produkcyjnego rolnictwa zarówno w 2002, jak i w 2010 r. Do jego budowy posłużyły następujące cechy proste, dobrane metodą ekspercką¹:

- przeciętna powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 1 ha UR,
- udział użytków rolnych w gospodarstwach o powierzchni powyżej 30 ha UR,
- wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej,
- powierzchnia użytków rolnych w przeliczeniu na jednostkę pracy wyrażoną w AWU²,
- wartość brutto środków trwałych w przeliczeniu na jednostkę pracy wyrażoną w AWU (techniczne uzbrojenie pracy),
- wartość nakładów inwestycyjnych w przeliczeniu na jednostkę powierzchni,
- wartość zużycia pośredniego w przeliczeniu na jednostkę powierzchni,
- pogłowie bydła na 100 ha UR,
- pogłowie trzody chlewnej na 100 ha UR.

Ponadto, zgodnie z wytycznymi dla konstrukcji takiej cechy, doboru wskaźników dokonano na podstawie przesłanek merytorycznych oraz statystycznych, w tym na podstawie poziomu zmienności wskazanych cech oraz analizy elementów diagonalnych macierzy odwrotnej do macierzy korelacji. Omawiane zmienne zaklasyfikowano jako stymulanty, czyli cechy dodatnio związane z poziomem badanego zjawiska, i w celu sprowadzenia ich wartości do porównywalności poddano procesowi normalizacji za pomocą formuły [Wysocki, Lira 2003, s. 173]:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min\{x_{ij}\}}{\max\{x_{ij}\} - \min\{x_{ij}\}}$$

Wartości cechy syntetycznej wyznaczono na podstawie znormalizowanych wartości cech prostych (z_{ij}) z wykorzystaniem metody wzorca rozwoju według Hellwiga, w oparciu o następujące wzory [Wysocki, Lira 2003, s. 173, Wysocki 2010, s. 163-164]:

¹ Podobne mierniki w badaniach zastosowali także Agnieszka Baer-Nawrocka i Natalia Markiewicz [2010], Ewa Kiryluk-Dryjska i Walenty Poczta [2010], W. Poczta i Aldona Mrówczyńska [2002].

² AWU (ang. *Annual Work Unit*) – umowna roczna jednostka nakładów pracy w rolnictwie, ustalona jako ekwiwalent pełnego etatu [Pracujący... 2012].

$$\tilde{q}_i = 1 - \frac{q_i^{(2)}}{q_0}$$

gdzie:

$$q_i^{(2)} = \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^m (z_{ij} - z_{0j})^2}{m}}, \quad (i = 1, 2, \dots, n)$$

jest znormalizowaną wartością j -tej cechy dla jednostki wzorcowej, przedstawionej w postaci wektora $z = (z_{01}, z_{02}, \dots, z_{0m})$

$$q_0 = \bar{q}_0 + 2s_0$$

$$\bar{q}_0 = \frac{\sum_{i=1}^n q_i^{(2)}}{n}$$

$$s_0 = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (q_i^{(2)} - \bar{q}_0)^2}{n}}$$

Otrzymane wartości, na podstawie ich średniej arytmetycznej (\bar{q}) oraz odchylenia standardowego (s_q) posłużyły do wyznaczenia czterech grup województw o odmiennym poziomie potencjału produkcyjnego:

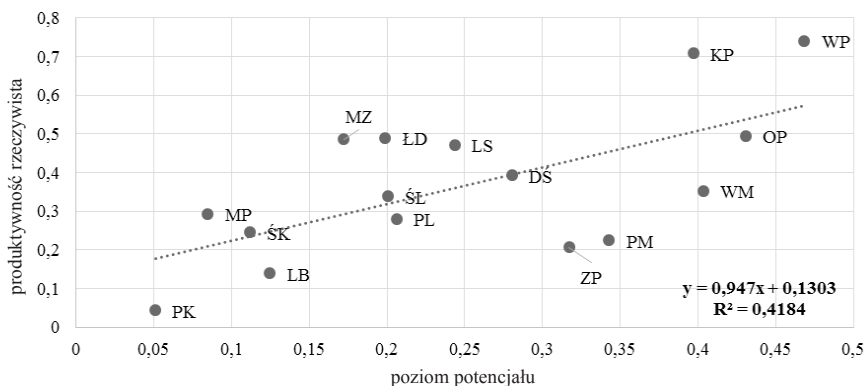
- grupa 1: $\tilde{q}_i \geq \bar{q} + s_q$ – wysoki poziom potencjału,
- grupa 2: $\bar{q} + s_q > \tilde{q}_i \geq \bar{q}$ – średni poziom potencjału,
- grupa 3: $\bar{q} > \tilde{q}_i \geq \bar{q} - s_q$ – niski poziom potencjału,
- grupa 4: $\tilde{q}_i < \bar{q} - s_q$ – bardzo niski poziom potencjału.

Rzeczywisty poziom produktywności dla obu badanych momentów czasowych również ustalono na podstawie syntetycznego miernika, w oparciu o cechy proste, za które przyjęto wartość produkcji globalnej w przeliczeniu na jednostkę zaangażowanych czynników produkcji: hektar użytków rolnych, jedną osobę pełnozatrudnioną w rolnictwie, a także jednostkę kapitału. Konstrukcja miernika wskazującego na rzeczywisty poziom produktywności przebiegała zgodnie z opisaną powyżej procedurą i doprowadziła do wyodrębnienia grup województw odpowiednio o wysokim, średnim, niskim i bardzo niskim poziomie produktywności w obu badanych momentach czasowych.

Następnie na podstawie równania regresji liniowej o postaci $y = ax + b$, gdzie za x (zmienną niezależną) przyjęto wartości syntetycznego miernika poziomu potencjału produkcyjnego odpowiednio dla 2002 i 2010 r., a za y (zmienną zależną) syntetyczną miarę rzeczywistej produktywności czynników produkcji również dla 2002 i 2010 r., wyznaczono teoretyczny poziom produktywności tych czynników. Równania regresji przyjęły następującą postać:

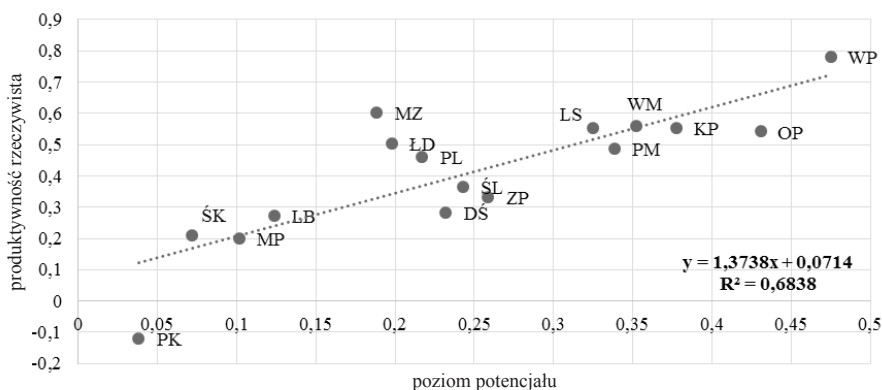
- rok 2002: $y = 0,947x + 0,1303$,
- rok 2010: $y = 1,3738x + 0,0714$.

Współczynnik dopasowania modelu do danych empirycznych (R^2) dla 2002 r. wyniósł około 42%, natomiast dla 2010 r. ponad 68% (rys. 1. i 2.). Modele te poddano weryfikacji statystycznej, której wyniki potwierdziły zarówno istotność współczynników kierunkowych obu równań regresji, istotność współczynników determinacji (R^2), jak i istotność liniowego związku pomiędzy poziomem potencjału a poziomem produktywności.

Rysunek 1. Poziom potencjału produkcyjnego a poziom rzeczywistej produktywności czynników produkcji w 2002 r. według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z BDL (dostęp 22.07.2014) oraz [Pracujący... 2012), *Rocznik statystyczny rolnictwa 2007-2012*, *Rocznik statystyczny RP 2010 i 2011*, *Użytkowanie... 2003*, *Użytkowanie... 2011*], niepublikowane dane Urzędu Statystycznego w Katowicach.

Rysunek 2. Poziom potencjału produkcyjnego a poziom rzeczywistej produktywności czynników produkcji w 2010 r. według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł jak na rys. 1. oraz [Charakterystyka... 2012].

Za miernik stopnia wykorzystania potencjału produkcyjno-ekonomicznego rolnictwa w poszczególnych regionach w kraju przyjęto wynik ilorazu rzeczywistego poziomu produktywności do teoretycznego – otrzymanego z równania regresji. Wartości większe od 100 oznaczają, że rzeczywisty poziom produktywności jest większy od teoretycznego, czyli że gospodarstwa rolne w danym województwie odpowiednio wykorzystują potencjał [Pocza, Mrówczyńska 2002, s. 153].

Do badań wykorzystano dane GUS pochodzące głównie z powszechnych spisów rolnych przeprowadzonych w latach 2002 i 2010, a także niepublikowane dane Urzędu Statystycznego w Katowicach. Tym samym dane wyznaczają zakres czasowy badań.

WYNIKI BADAŃ

Ze względu na główny cel opracowania, którym jest ustalenie zmian w poziomie wykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa według województw, zmienne, które posłużyły do pomiaru wskazanego zagadnienia, takie jak: poziom potencjału produkcyjnego rolnictwa oraz poziom rzeczywistej produktywności czynników produkcji w rolnictwie poszczególnych województw, mają charakter pomocniczy, w związku z czym ich charakterystykę nieco ograniczono³.

POTENCJAŁ PRODUKCYJNY W ROLNICTWIE

Otrzymane mierniki poziomu potencjału produkcyjnego rolnictwa wskazują na znaczne zróżnicowanie przestrzenne w tym zakresie. W grupie pierwszej, o najwyższych wartościach potencjału produkcyjnego w 2002 r. znalazły się cztery województwa – wielkopolskie, opolskie, warmińsko-mazurskie oraz kujawsko-pomorskie⁴. Wysoki poziom potencjału produkcyjnego w tych województwach związany był (i wciąż jest) głównie z ponadprzeciętną powierzchnią gospodarstw rolnych na poziomie około 15,3 ha UR oraz około 50-procentowym udziałem użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 30 ha UR, co skutkowało relatywnie dobrą relacją ziemi do pracy i technicznego uzbrojenia pracy. Dla województw tych charakterystyczne było także bardzo duże zużycie środków obrotowych (średnio 3 tys. zł/ha UR) oraz największa w kraju obsada trzody chlewnej na 100 ha UR przy jednocześnie względnie wysokiej obsadzie bydła. Użytkowane gleby cechuje względnie dobra jakość (tab. 1.).

W grupie drugiej, o średnim poziomie potencjału produkcyjnego w 2002 r. znalazły się województwa północno-zachodnie i zachodnie: pomorskie, zachodniopomorskie, lubuskie oraz dolnośląskie (w 2010 r. w miejsce województwa dolnośląskiego pojawiło się warmińsko-mazurskie). Struktura obszarowa gospodarstw rolnych na terenie tych województw uchodzi za najbardziej korzystną w skali kraju, co potwierdzają największa średnia powierzchnia gospodarstwa wynosząca około 17 ha UR, oraz udział dużych gospodarstw (powyżej 30 ha UR) w strukturze użytkowania ziemi sięgający ponad 62%. Powierzchnia użytków rolnych na jedną osobę pełnozatrudnioną jest tu największa w kraju, podobnie jak techniczne uzbrojenie pracy. Wszystkie te wielkości są dwa razy większe niż przeciętnie w kraju. Nieco mniejsza niż w grupie pierwszej, a także mniejsza niż średnio w kraju jest tu jednak intensywność produkcji, co wyraża się w wartości zużycia pośredniego na ha UR oraz w obsadzie zwierząt. Poziom nakładów inwestycyjnych na jednostkę powierzchni jest z kolei równy średniej krajowej (tab. 1.).

Niskim poziomem potencjału produkcyjnego w 2002 r. cechowały się z kolei gospodarstwa z województw podlaskiego, śląskiego, łódzkiego i mazowieckiego, tworzące trzecią grupę typologiczną. Niski potencjał produkcyjny wynikał z niekorzystnej struktury obszarowej gospodarstw (średnia powierzchnia 7,5 ha UR), negatywnie oddziałującej na relację ziemi do pracy (na jedną osobę pełnozatrudnioną przypadano niespełna 7 ha UR)

³ W odniesieniu do poziomu potencjału produkcyjnego w opracowaniu dokonano charakterystyki tego potencjału głównie dla okresu wyjściowego, tj. do 2002 r., natomiast do obliczeń wykorzystano także wyniki dotyczące 2010 r.

⁴ W 2010 r. do grupy tej nie należało już województwo warmińsko-mazurskie. Jednocześnie wartość wszystkich cech prostych, poza obsadą zwierząt, w pozostałych województwach wzrosła.

Tabela 1. Klasyfikacja województw na podstawie syntetycznego miernika potencjału produkcyjnego rolnictwa w Polsce w latach 2002 i 2010

Grupa	Województwo	2002									
		Średnia powierzchnia gospodarstwa powyżej 1 ha UR [ha]	Udział UR w gospodarstwach powyżej 30 ha UR [%]	Powierzchnia UR na pełnozatrudnionego [ha UR/AWU]	Wartość brutto środków trwałych na pełnozatrudnionego [tys. zł/AWU]	Nakłady inwestycyjne na ha UR [zł/ha UR]	Zużycie pośrednie na ha UR [zł/ha UR]	Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej	Pogłowie bydła na 100 ha UR	Pogłowie trzody chlewnej na 100 ha UR	
1.	wielkopolskie (0,469), opolskie (0,431), warmińsko-mazurskie (0,403), kujawsko-pomorskie (0,397)	15,3	49,5	11,6	284	151	3,0	70,8	34	168	
2.	pomorskie (0,343), zachodniopomorskie (0,317), dolnośląskie (0,280), lubuskie (0,244)	16,7	62,5	16,9	279	134	2,2	67,7	16	74	
3.	podlaskie (0,206), śląskie (0,200), łódzkie (0,199), mazowieckie (0,172)	7,6	17,7	6,9	297	141	2,9	60,3	42	92	
4.	lubelskie (0,124), świętokrzyskie (0,112), małopolskie (0,085), podkarpackie (0,051)	4,7	11,2	4,3	255	100	2,8	70,8	30	70	
Polska		8,4	33,4	7,4	276	135	2,7	66,6	33	110	
2010											
1.	wielkopolskie (0,475), opolskie (0,431), kujawsko-pomorskie (0,378)	16,1	52,5	10,6	96,9	284	4,7	72,4	37	179	
2.	warmińsko-mazurskie (0,352), pomorskie (0,339), lubuskie (0,325), zachodniopomorskie (0,259)	22,8	67,7	17,1	118,6	279	3,4	65,5	21	63	
3.	śląskie (0,243), dolnośląskie (0,232), podlaskie (0,217), łódzkie (0,198), mazowieckie (0,188)	9,7	30,7	7,9	69,4	297	4,1	63,2	44	72	
4.	lubelskie (0,124), małopolskie (0,102), świętokrzyskie (0,071), podkarpackie (0,038)	5,2	17,0	4,0	35,9	255	3,6	70,8	25	55	
Polska		8,4	39,2	7,4	62,9	276	4,0	66,6	36	95	

Źródło: jak na rys. 1.

oraz na techniczne uzbrojenie pracy. Względnie wysoka była zaś wartość nakładów inwestycyjnych i zużycia pośredniego na ha UR. Ponadto gospodarstwa rolne ze wskazanych województw charakteryzowały się najwyższą w kraju obsadą bydła i dość wysoką obsadą trzody chlewnej. Jakość użytkowanych gleb była jednak relatywnie najsłabsza (tab. 1.). W 2010 r. do wskazanych województw dołączyło także województwo dolnośląskie.

Gospodarstwa rolne z czterech województw południowo-wschodnich: lubelskiego, świętokrzyskiego, małopolskiego oraz podkarpackiego w obu badanych momentach czasowych utworzyły czwartą grupę, o najniższym poziomie potencjału produkcyjnego, co związane jest przede wszystkim z rozdrobnieniem gospodarstw. Pomimo przeciętnego poziomu zużycia środków obrotowych oraz pogłowia bydła na jednostkę powierzchni, najmniejsza spośród wszystkich grup średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego, bardzo niski udział dużych gospodarstw w strukturze użytkowania ziemi rolniczej oraz małe nakłady ziemi i środków trwałych na osobę pełnozatrudnioną przy jednocześnie niskich nakładach inwestycyjnych powodują, że potencjał produkcyjny jest stosunkowo najmniejszy (tab. 1.).

Należy zaznaczyć, że we wszystkich wskazanych grupach w rozpatrywanym przedziale czasowym wartość cech prostych charakteryzujących potencjał produkcyjny, poza obsadą zwierząt gospodarskich i powierzchnią użytków rolnych na osobę pełnozatrudnioną, widocznie wzrosła. Poprawę relacji ziemi do pracy, obok wzrostu wartości pozostałych cech, zaobserwowano jedynie w województwach z grupy pierwszej – wielkopolskim, opolskim oraz kujawsko-pomorskim.

PRODUKTYWNOŚĆ ROLNICTWA

Klasyfikację województw względem wartości syntetycznego miernika poziomu produktywności rolnictwa w latach 2002 i 2010 przedstawiono w tabeli 2.

W 2002 r. najwyższym łącznym poziomem produktywności czynników produkcji charakteryzowały się województwa wielkopolskie i kujawsko-pomorskie (pierwsza grupa typologiczna). Średni poziom produktywności (powyżej średniej krajowej) zaobserwowano w województwach zachodnich, w pasie od lubuskiego przez dolnośląskie po opolskie, a także w województwach mazowieckim i łódzkim. Najniższym poziomem produktywności czynników produkcji charakteryzowały się dwa województwa południowo-wschodnie – lubelskie i podkarpackie. W pozostałych województwach południowo-wschodnich – świętokrzyskim i małopolskim, a także w województwach północnych – w pasie od zachodniopomorskiego przez pomorskie, warmińsko-mazurskie do podlaskiego, poziom produktywności określono jako niski (tab. 2.).

W 2010 r. w stosunku do 2002 r. klasyfikacja województw pod względem poziomu produktywności czynników produkcji uległa pewnej zmianie. Niektóre z województw zmieniły przynależności do określonych grup produktywności, natomiast inne zmieniły pozycję w rankingu województw pod względem omawianej cechy.

W pierwszej grupie typologicznej pozostało tylko województwo wielkopolskie, o najwyższym poziomie produktywności czynników produkcji w kraju, natomiast województwo mazowieckie znalazło się w grupie drugiej – o średnim poziomie produktywności. Grupa ta, w stosunku do 2002 r., zwiększyła liczebność, gdyż zaliczono do niej aż osiem województw. Była to najliczniejsza i zarazem dość zróżnicowana grupa. Średnia produktywność ziemi była zbliżona do średniej krajowej, natomiast produktywność pracy i kapitału była od niej większa (tab. 2.).

Tabela 2. Klasyfikacja województw według syntetycznego miernika poziomu produktywności rolnictwa w Polsce w latach 2002 i 2010

Lata	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3	Grupa 4	
Województwa					
2002	wielkopolskie (0,741) ^a , kujawsko-pomorskie (0,708)	opolskie (0,495), łódzkie (0,489), mazowieckie (0,485), lubuskie (0,471), dolnośląskie (0,393)	warmińsko-mazurskie (0,352), śląskie (0,338), małopolskie (0,292), podlaskie (0,281), świętokrzyskie (0,245), pomorskie (0,224), zachodniopomorskie (0,206)	lubelskie (0,139), podkarpackie (0,043)	
2010	wielkopolskie (0,782)	mazowieckie (0,602), warmińsko-mazurskie (0,560), lubuskie (0,555), kujawsko-pomorskie (0,553), opolskie (0,542), łódzkie (0,505), pomorskie (0,487), podlaskie (0,462)	śląskie (0,366), zachodniopomorskie (0,333), dolnośląskie (0,284), lubelskie (0,272), świętokrzyskie (0,210), małopolskie (0,202)	podkarpackie (-0,119)	
Lata	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 3	Grupa 4	Polska
Średni poziom produktywności ziemi [tys. zł/ha UR]					
2002	7,0	5,6	5,1	4,7	5,5
2010	9,1	6,9	6,3	4,5	6,9
Średni poziom produktywności pracy [tys. zł/AWU]					
2002	62,7	57,2	51,5	22,5	41,1
2010	83,8	75,1	50,8	16,0	51,1
Średni poziom produktywności kapitału trwałego ^b [zł/zł]					
2002	0,81	0,71	0,62	0,57	0,67
2010	0,92	0,86	0,71	0,50	0,81

^a wartość syntetycznego miernika, ^b wartość brutto środków trwałych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL (dostęp 22.07.2014), [*Pracujący ... 2012, Użytkowanie ... 2011*] oraz niepublikowanych danych Urzędu Statystycznego w Katowicach.

W odróżnieniu od 2002 r., w 2010 r. trzecią grupę, w której poziom produktywności czynników produkcji określono jako niski, utworzyło 6 województw, z czego cztery – zachodniopomorskie, śląskie, świętokrzyskie i małopolskie – należały już do tej grupy w 2002 r., natomiast dwa pozostałe – dolnośląskie i lubelskie – zmieniły swoją pozycję. Wskazane województwa charakteryzowały się niższą niż średnia w kraju produktywnością ziemi i względnie niską produktywnością kapitału. Pod względem wydajności pracy obserwuje się jednak duże zróżnicowanie, albowiem województwa zachodnie przy względnie słabej wydajności ziemi osiągały wysoką produktywność nakładów pracy – w szczególności województwo zachodniopomorskie, z kolei w województwach południowej Polski – śląskim, świętokrzyskim, lubelskim i małopolskim – to właśnie niska wydajność

pracy negatywnie oddziaływała na ogólną złą ocenę całego układu. Jednak wspomniana względnie wysoka efektywność produkcyjna zasobów ziemi, a także kapitału trwałego podnosiła ich produktywność ogólną (tab. 2.).

Do czwartej grupy o najniższym poziomie efektywności wytwarzania w 2010 r. zaliczono tylko jedno województwo – podkarpackie, w którym zarówno produktywność pracy, jak i kapitału była najniższa w całym kraju. Ze względu na wyraźnie mniejsze niż w pozostałych województwach wartości produktywności pracy i ziemi, wartość syntetycznego miernika efektywności wytwarzania znacznie się różniła od pozostałych – była ujemna (tab. 2.).

WYKORZYSTANIE POTENCJAŁU PRODUKCYJNEGO

Pod względem stopnia wykorzystania posiadanego potencjału produkcyjnego, rolnictwo w Polsce jest bardzo zróżnicowane przestrzennie. Zróżnicowanie to wynika z cech przyrodniczych (odmiennych warunków glebowych i klimatycznych) i pozaprzyrodniczych – czynników organizacyjno-ekonomicznych, które zdaniem Jerzego Kopińskiego [2009] nabierają coraz większego znaczenia. Z jednej strony wyróżnić można grupę województw o ponadprzeciętnym stopniu wykorzystania potencjału produkcyjnego, gdzie uzyskiwany poziom produktywności jest znacznie wyższy od teoretycznego – wyznaczonego z modelu regresji. Z drugiej zaś obserwuje się grupę województw, na których terenie potencjał produkcyjno-ekonomiczny wykorzystywany jest w znacznie mniejszym stopniu, co powoduje, że rzeczywiste wartości poziomu produktywności kształtują się na poziomie 50% i mniejszym od teoretycznego (tab. 3.).

W 2002 r. wśród województw, na których terenie gospodarstwa rolne uzyskiwały rzeczywisty poziom produktywności powyżej poziomu teoretycznego znalazły się województwa centralnej i zachodniej Polski – mazowieckie, łódzkie, kujawsko-pomorskie, wielkopolskie, lubuskie, dolnośląskie, a także trzy województwa południowe – śląskie, małopolskie i świętokrzyskie, czyli zarówno te o wysokim, jak i niskim poziomie potencjału produkcyjnego oraz produktywności rzeczywistej. W pozostałych poziom produktywności rzeczywistej był niższy niż teoretycznej, szczególnie w województwie podkarpackim, gdzie wyniósł około 25% wartości teoretycznej (tab. 3.).

Na podstawie kierunku zmian, które zaszły w zakresie stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego w okresie 2002-2010, i uwzględnienia wyjściowego poziomu produktywności badane województwa podzielono na cztery grupy (rys. 3.).

Grupę pierwszą tworzą województwa, w których stopień wykorzystania potencjału produkcyjnego obniża się. Są to województwa, które charakteryzowały się najwyższym poziomem produktywności rzeczywistej w 2002 r., a także wysokim potencjałem produkcyjnym. Obniżanie się stopnia wykorzystania potencjału w tych województwach znajduje wytłumaczenie w teorii funkcji produkcji, w myśl której w wyniku wzrostu nakładów czynników produkcji następuje spadek efektywności ich wykorzystania. W grupie tej możemy wyróżnić dwie podgrupy, a mianowicie województwa, w których pomimo spadku tego stopnia poziom produktywności rzeczywistej wciąż jest wyższy od poziomu teoretycznego (wielkopolskie, lubuskie i łódzkie) oraz podgrupę, w której poziom produktywności rzeczywistej jest niższy od teoretycznej (kujawsko-pomorskie i opolskie). We wszystkich wymienionych województwach w 2010 r. produktywność wciąż była jednak większa niż w pozostałych jednostkach (rys. 3., tab. 3.).

Tabela 3. Klasyfikacja województw według stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego w Polsce w latach 2002 i 2010

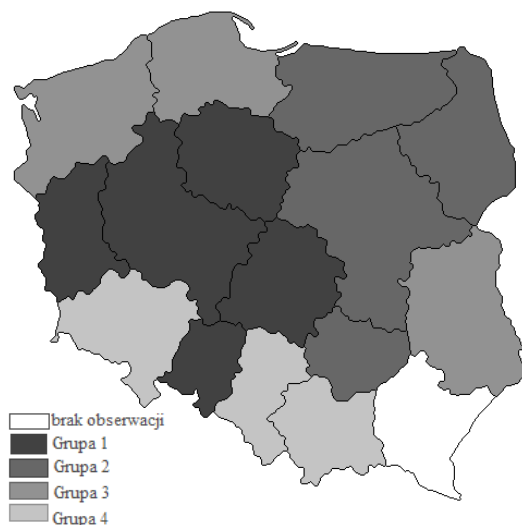
Lp.	Województwo	Stopień wykorzystania potencjału	Lp.	Województwo	Stopień wykorzystania potencjału
2002			2010		
1	mazowieckie	165,5	1	mazowieckie	182,3
2	łódzkie	153,5	2	łódzkie	147,3
3	kujawsko-pomorskie	139,8	3	podlaskie	125,1
4	małopolskie	138,9	4	świętokrzyskie	123,9
5	lubuskie	130,5	5	lubelskie	112,9
6	wielkopolskie	129,1	6	wielkopolskie	108,0
7	śląskie	105,7	7	lubuskie	107,2
8	świętokrzyskie	103,7	8	warmińsko-mazurskie	100,8
9	dolnośląskie	99,2	9	małopolskie	95,6
10	opolskie	92,1	10	kujawsko-pomorskie	93,8
11	podlaskie	86,3	11	pomorskie	90,8
12	warmińsko-mazurskie	68,8	12	śląskie	90,4
13	lubelskie	56,1	13	opolskie	81,7
14	pomorskie	49,3	14	zachodniopomorskie	78,0
15	zachodniopomorskie	47,9	15	dolnośląskie	72,8
16	podkarpackie	24,2	16	podkarpackie	x
Polska		102,7	Polska		104,9

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem źródeł jak w tab. 1. i 2. oraz na rys. 1. i 2.

W grupie drugiej znalazły się województwa, w których stopień wykorzystania potencjału produkcyjnego wyraźnie wzrósł i poziom produktywności rzeczywistej przekroczył poziom teoretyczny. Sytuacja taka miała miejsce w województwach mazowieckim, podlaskim, warmińsko-mazurskim, lubelskim i świętokrzyskim. Należy dodać, że w 2002 r. wymienione województwa (poza mazowieckim) charakteryzowały się względnie niskim lub bardzo niskim poziomem produktywności. Pomimo widocznej poprawy stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego w województwach podlaskim, lubelskim oraz świętokrzyskim, produktywność w 2010 r. wciąż była niska (rys. 3., tab. 3.). Stopień wykorzystania potencjału produkcyjnego wzrósł też w województwach północnych – pomorskim i zachodniopomorskim, które utworzyły trzecią grupę. Nadal jednak produktywność rzeczywista była poniżej teoretycznej, wynikającej z równania regresji. W 2002 roku województwa te także charakteryzowały się niskim poziomem produktywności, a w 2010 r., na tle pozostałych województw, nieznacznie ten poziom poprawiły (rys. 3., tab. 3.).

Ostatnią wyróżnioną grupę – czwartą – tworzyły trzy województwa, w których pomimo względnie niskiego poziomu produktywności w 2002 r. stopień wykorzystania potencjału produkcyjnego obniżył się. Należą do nich dolnośląskie, śląskie i małopolskie. Obniżeniu stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego towarzyszyło także pogorszenie produktywności w stosunku do pozostałych jednostek (rys. 3., tab. 3.).

Ustalenie zmian stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego przez gospodarstwa rolne w województwie podkarpackim nie było możliwe ze względu na ujemną wartość

Rysunek 3. Klasyfikacja województw według zmian stopnia wykorzystania potencjału produkcyjno-ekonomicznego w latach 2002-2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie tab. 3. z wykorzystaniem pakietu Mapy programu Statistica 10.

miar wynosiły odpowiednio 40,5 i 40,7%, natomiast w 2010 r. – 27,6 i 25,7%. Zmniejszenie tego zróżnicowania było efektem wzrostu stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego w województwach o niskim jego poziomie, na których terenie produktywność rzeczywista w 2002 r. była relatywnie niska i bardzo niska⁵ przy jednoczesnym spadku tam, gdzie wcześniej poziom ten był wysoki i produktywność również była wysoka. Pewien wyjątek stanowią trzy województwa – dolnośląskie i, w szczególności, śląskie i małopolskie, gdzie pomimo niskiego poziomu produktywności stopień wykorzystania potencjału produkcyjnego obniżył się i nastąpiło pogorszenie poziomu produktywności. Jednocześnie w dwóch województwach, w których poziom ten mocno wzrósł (świętokrzyskie i lubelskie), na tle pozostałych województw produktywność wciąż pozostała jedną z najniższych (tab. 3.).

W 2010 r. wśród gospodarstw rolnych, które w najwyższym stopniu wykorzystywały potencjał, znalazły się gospodarstwa z województw w pasie od lubuskiego (107), przez wielkopolskie (108), łódzkie (147), mazowieckie (182), warmińsko-mazurskie (101), podlaskie (125), po lubelskie (113) i świętokrzyskie (115). W pozostałych województwach poziom rzeczywistej produktywności czynników produkcji ukształtował się poniżej teoretycznego, lecz różnice te nie były już tak duże jak w 2002 r. Wśród województw tych znalazły się województwa leżące bardziej w zachodniej części kraju – to jest zachodniopomorskie, dolnośląskie, opolskie, ale też pomorskie i kujawsko-pomorskie oraz w części południowej – śląskie i małopolskie. Gospodarstwa rolne zlokalizowane w województwach południowych charakteryzowały się jednak znacznie niższymi wynikami ekonomicznymi (tab. 3.).

miernika poziomu rzeczywistej produktywności w 2010 r. Na tej podstawie można jednak wnioskować, że stopień ten, już z najniższego spośród wszystkich województw poziomu w 2002 r., jeszcze uległ obniżeniu. Ujemna wartość miary produktywności rzeczywistej w 2010 r. wskazuje, że pod względem poziomu produktywności rolnictwa województwo podkarpackie znacznie odstaje *in minus* od rolnictwa w pozostałych województwach.

Procesy dotyczące zmian stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa przez gospodarstwa rolne z poszczególnych województw doprowadziły do sytuacji pewnego zmniejszenia się zróżnicowania stopnia wykorzystania tego potencjału w skali kraju, o czym świadczy zmniejszająca się wartość odchylenia standardowego i współczynnika zmienności. W 2002 r. wartości wskazanych

⁵ Wyjątek stanowi województwo mazowieckie o wysokim i rosnącym stopniu wykorzystania potencjału produkcyjnego.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone analizy wskazują, że rolnictwo polskie charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem przestrzennym, zarówno w odniesieniu do posiadanego potencjału produkcyjnego, jak i stopnia jego wykorzystania, na co wskazują wyniki porównania rzeczywiście uzyskiwanego poziomu produktywności czynników produkcji do poziomu teoretycznego.

Dokonujące się przemiany w obrębie struktur wytwórczych oraz zasobów i relacji między czynnikami produkcji w okresie członkostwa Polski w UE nie zmieniły w sposób znaczący zróżnicowania zastanego w chwili akcesji. Przestrzenny rozkład potencjału produkcyjnego rolnictwa wciąż wskazuje na daleko lepszą zdolność konkurencyjną województw leżących po stronie północno-zachodniej kraju w stosunku do województw z obszarów wschodniej czy południowej Polski, co znajduje odzwierciedlenie również w ich pozycji konkurencyjnej – uzyskiwanej produktywności. Wadliwość strukturalna rolnictwa województw południowo-wschodnich przesądza o jego niskiej wydajności pracy w ujęciu sektorowym, natomiast relatywnie niewielka intensywność produkcji oddziałuje na niską produktywność ziemi.

Pewne zmiany rysują się jednak w odniesieniu do stopnia wykorzystania posiadanego potencjału produkcyjnego przez poszczególne województwa. Pozytywnie należy ocenić wzrastający stopień wykorzystania tego potencjału zaobserwowany w siedmiu województwach (grupa 2. i 3.), w których wzrostowi uległ również poziom produktywności czynników produkcji. Odwrotną sytuację – spadku stopnia wykorzystania potencjału produkcyjnego – obserwuje się zaś zarówno w województwach o wysokim, jak i niskim poziomie produktywności. O ile jednak w tych pierwszych zjawisko to ma związek z prawem malejących produktywności krańcowych, a sama produktywność wciąż pozostaje na poziomie powyżej średniej krajowej, o tyle w tych drugich, przy względnie niskiej produktywności, sytuacja ta jest zdecydowanie niekorzystna. Z reguły dotyczy ona województw południowych i może wskazywać na wzrost dysproporcji przestrzennych rolnictwa w Polsce.

LITERATURA

- Baer-Nawrocka Agnieszka, Markiewicz Natalia, 2010: *Zróżnicowanie przestrzenne potencjału produkcyjnego rolnictwa w krajach Unii Europejskiej*, „Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G”, t. 97, z. 4, s. 9-15.
- Bank Danych Lokalnych GUS, [www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html@p_name=indeks](http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks), dostęp 22.07.2014.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych PSR 2010*. 2012: GUS, publikacje dla poszczególnych województw oraz dla Polski, Warszawa.
- Kiryłuk-Dryjska Ewa, Poczta Walenty, 2010: *Kwantyfikacja i ocena alokacji środków strukturalnych UE przeznaczonych na rozwój rolnictwa w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań, s. 86.
- Kopiński Jerzy, 2009: *Zmiany intensywności organizacji produkcji rolniczej w Polsce*, „Journal of Agribusiness nad Rural Development”, nr 2(12), Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań, s. 85-92.
- Murzyn Dorota, 2010: *Polityka spójności Unii Europejskiej a proces zmniejszania dysproporcji w rozwoju gospodarczym Polski*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa. s. 280.
- Niewiadomska Agata 2013: *Konkurencyjność w rolnictwie – wybrane aspekty*, [w] A.Z. Nowak (red.), *Wpływ funduszy strukturalnych na poprawę konkurencyjności polskiego rolnictwa*, PWE, Warszawa, s. 66-84.
- Nosecka Bożena, Pawlak Karolina, Poczta Walenty, 2011: *Wybrane aspekty konkurencyjności rolnictwa*, Wydawnictwo IERiGŻ PIB, Warszawa. s. 77.

- Poczta Walenty, Mrówczyńska Aldona, 2002: *Regionalne zróżnicowanie polskiego rolnictwa*, [w] Walenty Poczta, Feliks Wysocki (red.), *Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 125-160.
- Pracujący w gospodarstwach rolnych, Powszechny Spis Rolny 2010*. 2012: GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny rolnictwa*. 2007-2012: GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny RP*. 2010, 2011: GUS, Warszawa.
- Rzeszutko Anna, 2014: *Regionalne zróżnicowanie przemian struktury rolnictwa w Polsce w warunkach integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań, s. 231.
- Użytkowanie gruntów i ich jakość PSR 2002*. 2003: GUS, Warszawa.
- Użytkowanie gruntów PSR 2010*. 2011: GUS, Warszawa.
- Wysocki Feliks, 2010: *Metody taksonomiczne w rozpoznawaniu typów ekonomicznych rolnictwa i obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań, s. 399.
- Wysocki Feliks, Lira Jarosław 2003: *Statystyka opisowa*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań, s. 203.
- Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa PSR 2010*. 2014: GUS, praca zbiorowa pod kierunkiem Benicjusza Głębockiego, Warszawa, s. 487.

Anna Rzeszutko

REGIONAL DIFFERENTIATION OF USING OF PRODUCTION POTENTIAL OF POLISH AGRICULTURE IN TERMS OF COMMON AGRICULTURAL POLICY

Summary

The main objective of the study is to identify changes of the use of agricultural productivity potential in the various voivodeships in Poland within the membership in the European Union. The degree of the use of agricultural productivity potential constitutes the relation between productivity of factors of production (obtained by using synthetic coefficient) and their theoretical productivity (obtained by applying linear regression model). As the variables for the linear regression model the synthetic coefficient of productivity of factors of production and also the synthetic coefficient of agricultural productivity potential were used. The study is based on data from Agricultural Censuses - 2002 and 2010 and refers to Polish voivodeships. The results indicates on persisting regional differentiation of potential of agricultural production and the level of its productivity, but also on the changes in the degree of the use of agricultural productivity potential.

Adres do korespondencji

Dr Anna Rzeszutko

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Wydział Ekonomiczno-Społeczny

Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej w Agrobiznesie

ul. Wojska Polskiego 28, 60-637 Poznań,

tel. 61 848 70 52, e-mail: rzeszutko@up.poznan.pl